

ВІДРОДЖЕННЯ ПІДПРИЄМНИЦТВА У ПЕРІОД СИСТЕМНИХ РИНКОВИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ ЕКОНОМІКИ (90-ті роки ХХ ст. – початок ХХІ ст.)

4.1. Становлення малого та середнього підприємництва як складова інституційної трансформації економіки України

На початковому етапі державної незалежності України підґрунтя ринкової трансформації національної економіки було закладено завдяки відродженню окремої найбільшої за чисельністю та економічним потенціалом підприємницької групи – малого та середнього підприємництва (МСП), що діяла у формі *індивідуальних та партнерських підприємств*. Початок 1990-х років характеризується піднесенням підприємницької активності, залученням до підприємницької діяльності широких мас населення та представників різних суспільних верств, легалізацією тіньових капіталів. Це було обумовлено курсом на побудову ринкової економіки та, відповідно, створенням законодавчого підґрунтя – ухваленням Законів України «Про підприємництво», «Про підприємства в Україні» та ін., що проголошували свободу підприємницької діяльності та визначали її принципи, законодавчо закріплювали права та обов'язки підприємців.

Протидіючими чинниками розвитку малого та середнього підприємництва в Україні слід назвати такі як: суттєве погіршення загальноекономічної ситуації в країні, зміна державної податкової політики, а саме перехід до сплати податку з доходу замість податку з прибутку, відсутність державної підтримки підприємництва. Дія цих чинників призвела до зменшення активності підприємців у виробничих секторах економіки, зменшення загальної кількості малих підприємств та чисельності працюючих. Дослідження галузевої структури малих підприємств засвідчило, що найбільш привабливою сферою для підприємницької діяльності є *оптова та роздрібна торгівля*. Надання переваги підприємцями саме цьому виду економічної діяльності порівняно із виробництвом пояснюється значно меншими витратами на придбання та обслуговування основного ка-

піталу, а також із значно меншим ризиком, що неодмінно присутній у інноваційній конкурентоспроможній виробничій діяльності.

Для малих підприємств найпоширенішою організаційно-правовою формою господарювання є товариство з обмеженою відповідальністю, що пояснюється розподілом ризику між учасниками товариства та більш широкими фінансовими можливостями за рахунок об'єднання капіталів, порівняно з індивідуальною господарською діяльністю. Формування малого та середнього підприємництва відбувалося нерівномірно як із точки зору часового, так і територіального критерію. Близько половини малих підприємств зосереджені на території п'яти регіонів України: у м. Київ, Донецькій, Дніпропетровській, Львівській та Харківській областях. Однією з причин нерозвиненості малого бізнесу в аграрних районах країни та периферійних містах є недостатній рівень доходів населення, що обмежує інвестиційні можливості громадян.

Динаміка розвитку малого та середнього підприємництва значною мірою обумовлена ефективністю державної політики, що мала забезпечити рамкові умови для розвитку підприємництва в частині гарантування майнових прав підприємців, підтримки розвитку конкурентного середовища, антимонопольного та антикризового регулювання тощо. Ключова роль у системі державного регулювання сприяння розвитку МСП належить нормативно-правовому забезпеченню, що, створюючи нормативно-правову базу ідентифікації його суб'єктів, забезпечує норми юридичної ідентифікації, порядок реєстрації, оформлення та забезпечення законного функціонування МСП, визначення критеріїв конкуренції, банкрутства та гарантії захисту прав суб'єктів МСП з боку держави.

Інституціоналізація нормативно-правових норм державної політики МСП відбувалась у межах таких етапів: 1991–1995 рр. – початковий етап становлення нормативно-правового регулювання; 1996–1997 рр. – інституційне оформлення концептуальних засад державної політики з підтримки та розвитку МСП; 1998–1999 рр. – визначення основних принципів *політики дерегулювання*, спрощення порядку оподаткування та запровадження дозвільної системи у сфері малого підприємництва; 2000–2003 рр. – законодавче оформлення державної політики регулювання та підтримки МСП; 2003–2007 рр. – кодифікація норм законодавства у сфері регулювання підприєм-

ницької діяльності; 2008–2013 рр. – формування правового поля щодо державного регулювання МСП в умовах кризи та пріоритетності запровадження європейських принципів підтримки МСП в Україні. Сучасний етап розпочався у 2014 р. і може бути охарактеризований як етап інституціонального оформлення та адаптації до кращих світових (передусім європейських) стандартів, зумовлений запровадженням європейських стандартів нормативно-правового забезпечення державного регулювання МСП.

Одним із *інституційних бар'єрів* розвитку підприємництва в Україні на початкових етапах формування підприємницького середовища стала непослідовна та спорадична державна політика у сфері нормативно-правового забезпечення МСП, що виявилась у постійній зміні як методології та принципів ідентифікації суб'єктів МСП, так і самих юридичних норм його функціонування. До 2003 р. норми господарського законодавства ідентифікували лише малі та великі підприємства, і тільки у 2003 р. Господарським кодексом було встановлено критерії ідентифікації суб'єктів середнього підприємництва. Остаточо питання щодо визначення понять суб'єктів малого та середнього підприємництва було урегульоване та приведене у відповідність до класифікації ЄС із ухваленням 22 березня 2012 р. Закону України «Про розвиток та державну підтримку малого та середнього підприємництва в Україні» та внесенням відповідних змін до Господарського кодексу України.

Системний збір статистичної інформації про МСП Держслужбою статистики розпочато лише з 2010 р.⁶⁷⁶ Така ситуація унеможливила системне дослідження підприємницької сфери науковцями і вироблення стратегічних пріоритетів державної політики у сфері МСП, водночас, ускладнюючи можливості аналізу тенденцій розвитку МСП та його ефективності упродовж цього періоду його становлення. Аналіз нормативно-правового забезпечення розвитку МСП засвідчує постійне зростання кількості нормативно-правових норм, їх постійні зміни, дублювання та неузгодженість із уже існуючими, створює інституційну невизначеність через розмитість змісту та неоднозначність трактування цих норм, що в сукупності послаблює потенціал регуляторного впливу на процеси та результати

⁶⁷⁶ Державна служба статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>.

функціонування МСП і створює обмеження для розвитку підприємництва загалом.

Оцінка *ефективності впливу державної політики* на розвиток підприємництва повинна здійснюватись на підставі таких критеріїв: 1) економічності; 2) результативності; 3) економічної ефективності та 4) соціальної ефективності; а також комплексного індикатора ефективності діяльності державних інституцій загалом, який включає показники цільової, функціональної, композиційної та поведінкової ефективності. Результуючим критерієм ефективності нормативно-правового забезпечення МСП виступає реальний стан та тенденції його розвитку, який вимірюється у таких показниках, як: кількість МСП, обсяг реалізованої МСП продукції (робіт, послуг), середньорічна кількість найманих та зайнятих на МСП працівників, фонд оплати праці МСП, податкові платежі до бюджету від сплати єдиного податку, валові капітальні інвестиції, дохід (виручку) від реалізації МСП продукції (робіт, послуг), чистий прибуток, чистий збиток тощо. Показники ефективності діяльності МСП: кількість МСП на 10 тис. осіб наявного населення, питома вага МП у загальному обсязі реалізованої продукції (робіт, послуг), кількість найманих працівників на одному МСП, частка зайнятих працівників на МСП у населенні працездатного віку, частка найманого персоналу на МСП у загальній кількості найманих працівників, середньомісячна заробітна плата на одного найманого працівника, фінансовий результат від операційної діяльності та звичайної діяльності, питома вага прибутку/збитку від звичайної діяльності до оподаткування у обсязі відповідного прибутку у економіці загалом, питома вага прибуткових/збиткових МСП до загальної кількості у %, операційні витрати на одну гривню реалізованої продукції (робіт, послуг), рівень рентабельності операційної діяльності тощо. Показники динаміки розвитку, прибутковості та конкурентоспроможності МСП виступають індикаторами ефективності відповідної державної політики.

Узагальнення результативності та ефективності державного регулювання підприємницькою сферою, здійснене за допомогою аналізу динаміки показників агрегованого індикатора якості та ефективності державного управління Worldwide Governance Indicators of World Bank Group (WGI) за такими вимірами, як: свобода голосу та під-

звітність (Voice and Accountability); ефективність роботи уряду (Government Effectiveness); якість регулювання (Regulatory Quality); стримування корупції (Control of Corruption), і свідчать про те, що періоди, які характеризуються низькою якістю державного управління та значним рівнем корумпованості суспільства (2000–2003; 2008–2012 рр.), співпадають із періодами зменшення підприємницької активності та зниження темпів економічного розвитку загалом. Натомість періоди, що характеризуються зростанням свободи слова та підзвітності урядових структур (2004–2010; 2013–2014 рр.), співпадають із активізацією підприємницького процесу, насамперед у сфері МСП, тобто розширення прав і свобод громадян позитивно впливає на зростання економічної активності населення⁶⁷⁷.

Період 2005–2012 рр., що позначений найнижчими показниками ефективності роботи уряду, став найменш сприятливим для підприємництва, розвиток якого обмежувався інституційними бар'єрами, найістотнішими серед яких стали такі: обтяжливість процедур дозвільної системи, системиліцензування, державного нагляду (контролю); надвисокі та складні в адмініструванні податки, високі навантаження на фонд оплати праці; високі ставки кредитів та їх недоступність для малого та середнього бізнесу. Об'єктивним наслідком такої політики стало зниження активності підприємницької діяльності та її тінізація, що спричинили розвиток таких негативних суспільних явищ як контрабанда, корупція на всіх рівнях влади, рейдерство та ін.

Зростання показників ефективності державного управління починаючи з 2014 р. співпадає із позитивною динамікою Індексу легкості ведення бізнесу (Doing business) Світового банку (рис. 4.1) і свідчить про суттєве спрощення та здешевлення процедур реєстрації бізнесу, яке виявляється у скороченні часу та кількості операцій, необхідних для заснування підприємств, а також у зменшенні вартості реєстраційних процедур, що сприятливо позначається на зростанні підприємницької активності, насамперед у сфері МСП, для чого названі фактори є найбільш істотними стосовно прийняття рішення щодо заснування.

⁶⁷⁷ Worldwide Governance Indicators of World Bank Group
<https://info.worldbank.org/governance/wgi/>

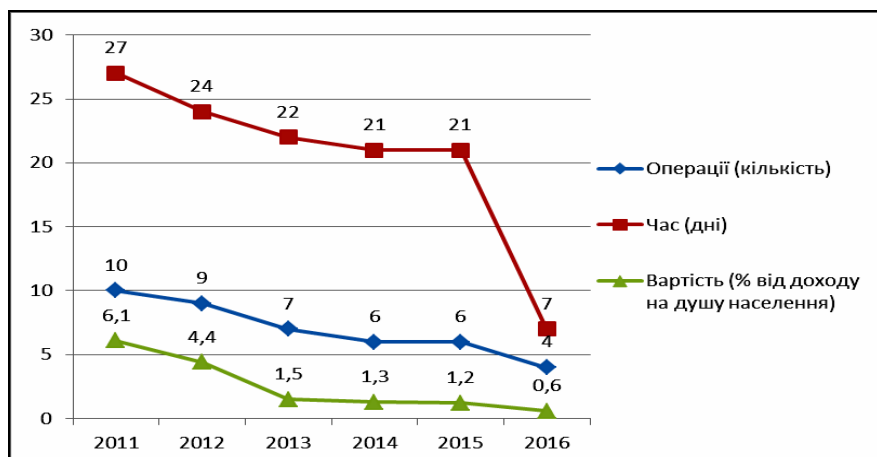


Рис. 4.1. Динаміка показників легкості ведення бізнесу, 2011–2016 рр.

Джерело: складено автором за даними офіційного сайту Індексу легкості ведення бізнесу (Doing business) Світового банку <https://www.doingbusiness.org/>

Лібералізація державного регулювання економіки починаючи з 2014 р. позитивно позначилась і на наслідках державної політики сприяння розвитку підприємництва що виявилось у спрощенні дозвільних (погоджувальних), ліцензійних, сертифікаційних, стандартизаційних процедур; лібералізації митного процесу; децентралізації та дебіюрократизації державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності, що своєю чергою сприяло зростанню підприємницької активності загалом та збільшенню частки підприємств МСП у структурі вітчизняного підприємницького сектора.

За період 2011–2016 рр. частка малих підприємств у структурі підприємницького сектора щорічно збільшується і у 2016 р. становила 328 тис. одиниць, що порівняно із 2015 р. збільшилось на 1%. Більш динамічно зростає кількість мікропідприємств, частка яких у 2016 р., порівняно із попереднім роком, збільшилась на 5 тис. (2%) і налічувала 284 тис., що становило 82% підприємницького сектора. Проте позитивна тенденція приросту загальної чисельності МП нівелюються тим, що значна частка цих підприємств традиційно залишалася збитковою, що суперечить самій логіці активізації підприємницького

процесу і може слугувати свідченням тінізації підприємницького сектора внаслідок неефективної державної політики.

На 01.01.2016 сектор МСП налічував 1973 тис. суб'єктів, питома вага яких становила 99,9% від загальної кількості суб'єктів господарювання. Частка малих (95,5%) і середніх підприємств (4,4%) у структурі підприємницького сектора є типовою для більшості країн світу (за даними ЮНКТАД питома вага суб'єктів МСП у загальній кількості суб'єктів підприємництва коливається у проміжку 90–95%). Проте аналіз кількісних і якісних показників розвитку МСП в Україні засвідчує певні відмінності цього процесу порівняно із загальносвітовими тенденціями. Так, якщо у зарубіжних країнах на середній бізнес припадає приблизно 50% ВВП, то частка СП у загальному обсязі реалізованої продукції підприємствами України є меншою і становить 41,3% (тоді як частка самих середніх підприємств у загальній структурі підприємницького сектора становить лише 4,4%), на частку малих припадає лише 16,9% (частка МП аналогічно – 95,5%). При цьому всередині самого сектора МСП також спостерігається нетипова для світової практики тенденція – частка малих підприємств щорічно збільшується, тоді як середніх за період 2010–2016 рр. суттєво (на 24%) зменшилась, що можна пояснити недосконалістю та недиверсифікованістю державної політики щодо малого та середнього підприємництва, тоді як СП за масштабами економічної діяльності та законодавчо допустимою нормою річного доходу (до 50 млн євро) значно відрізняються від малих, а тим більше – мікропідприємств⁶⁷⁸.

Ефективність державної політики у сфері МСП значною мірою залежить від узгодження економічних цілей держави та підприємців шляхом налагодження *соціального діалогу*, який покликаний забезпечити створення сприятливого середовища для розвитку підприємництва. Завдання налагодження соціального діалогу з підприємницьким сектором є найскладнішим для узгодження позицій держави та МСП і тому при розробленні відповідної державної політики потребує концентрації зусиль на таких змістовних модулях, як: 1) розроб-

⁶⁷⁸ Карлін М.І. Стимулювання розвитку підприємництва в країнах Європейського Союзу: досвід для України. *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2015. Вип. 48. С. 158–167.

лення дієвого механізму консолідації їхніх зусиль для представництва, лобіювання і досягнення найбільш ефективного захисту прав та законних інтересів суб'єктів МСП у економічній, соціальній, трудовій та інших сферах, у тому числі в їх відносинах з соціальними партнерами, органами державної влади, органами місцевого самоврядування та іншими групами інтересів на місцевому, галузевому, національному та міжнародному рівнях; 2) формування механізмів забезпечення ефективної взаємодії представників МСП, громадянського суспільства, уряду, парламенту, інших *стейкхолдерів* для формування та реалізації ефективної державної політики зі створення бізнес-середовища максимально сприятливого для розвитку МСП та сталого розвитку України; 3) розширення предметного поля та сфер державно-приватного партнерства в цілях посилення конкурентоспроможності та інноваційного потенціалу МСП⁶⁷⁹.

Мале та середнє підприємництво є провідним ринкоутворюючим сегментом економіки, основою її конкурентного середовища, потужним рушієм соціального, економічного та науково-технічного розвитку суспільства, засобом реалізації підприємницького потенціалу населення. Воно відіграє важливу роль у створенні доданої вартості, забезпеченні зайнятості, розробці, впровадженні та комерціалізації інновацій. Розвиток індивідуальних та партнерських форм підприємництва є передумовою формування середнього класу, який забезпечує стабільність суспільства і гарантії незворотності руху до ефективної ліберально-конкурентної моделі економічного розвитку. Проте мале підприємництво все ще не посіло того місця в соціально-економічному розвитку в Україні, яке воно займає в країнах розвиненої ринкової економіки. Про низький рівень розвитку підприємництва свідчить кількість малих підприємств в Україні, що в 10–20 разів менша за аналогічний показник в економічно і соціально розвинених країнах світу. Внаслідок нерозвиненості цього сектора економіки втрачаються такі позитивні ефекти від підприємницької діяльності в масштабах країни, як стимулювання конкуренції та

⁶⁷⁹ Петроє О.М. Роль соціального діалогу як механізму забезпечення євроінтеграційних цілей України з розвитку економіки і торгівлі. *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2015. Вип. 48. С. 142–157.

сприяння послабленню монополізму; вплив на структуру економіки та якісну характеристику валового внутрішнього продукту; розвиток раціональних форм управління; швидка реалізація інновацій тощо.

4.2. Розвиток акціонерного підприємництва та корпоративного сектора національної економіки

4.2.1. Роздержавлення і приватизація як початковий етап формування корпоративного сектора

Процес становлення акціонерного підприємництва в Україні здійснювався в межах загальної трансформації адміністративно-командної економічної системи в ринкову економіку, що обумовило організаційно-правові особливості забезпечення функціонування корпоративної власності. Інституційною детермінантою розбудови корпоративного сектора у роки ринкової трансформації економіки України стала майже цілковита відсутність традицій підприємництва, законодавчої бази та відповідної господарської культури. На відміну від багатосотлітньої еволюції корпоративних організацій у інших країнах історичний розвиток корпоративних відносин у вітчизняній господарській практиці був нетривалим та дискретним. Це зумовило необхідність прискореної трансформації інституційної структури суспільства, що відбувалася переважно на основі запозичення західного досвіду, інституційних норм і механізмів підприємництва.

Практично в усіх країнах з перехідною економікою у процесі та/або після приватизації спостерігалася тенденція до високого рівня концентрації власності. В Чехії, Угорщині та Польщі в середині 90-х років 98% досліджуваних компаній середнього розміру мали домінуючого власника. При цьому середня величина частки капіталу, яка перебувала у власності основного акціонера, коливалась в межах 50–85%⁶⁸⁰. Не стала винятком і Україна, де внаслідок процесу приватизації також сформувалася тенденція до високої концентрації власності.

На початковому етапі, що припав на початок 1990-х років, формування корпоративного сектора відбувалося у процесі заснування но-

⁶⁸⁰ Радьгін А., Архипов С. Собственность, корпоративные конфликты и эффективность. *Вопросы экономики*. 2007. № 11. С. 117.